

A hely szelleme és a főépítészek: városfejlesztés és értékvédelem

Székesfehérvár példája

A főépítészek küldetésének középpontjában eszmeileg kétségkívül a hely szellemének felismerése, ápolása és érvényre juttatása áll. Alapvetően kulturális és morális kérdésről van szó, egy ország kulturális és szellemi közállapotairól – a politikai kultúrától a műveltség különböző területein keresztül a mindennapok viselkedés-kultúrájáig. Mivel a mai Magyarország egyik téren sem teljesít túlságosan magas színvonalon, talán nem haszontalan, ha a mostani konferencián egy korábbi – sok pozitív és időben előrehaladva nem kevés negatív tanulságot is hordozó – konkrét városfejlesztési esetet vizsgálunk meg közelebbről.

A két világháború közötti korszak fő tanulságait Székesfehérvár vonatkozásában máris előrebocsátom.

Közpolitikai szempontból a leglényegesebb a várospolitikai folyamatosságának fenntartása. Az 1919 és 1931 között működött polgármester, Zavaros Aladár eredményeire építve a várost a következő évtizedben, 1941-ig irányító *Csitáry G. Emil* a városfejlesztés munkáját minőségileg magasabb szintre emelve folytatta: ehhez nemcsak a városi tanács folyamatos együttműködését nyerte meg, hanem az országos politika szilárd támogatását is.

A másik fontos szempont a minden lényeges körülményre kiterjedő várospolitikai, amelynek a megvalósításához szükséges magas színvonalú szakmai irányításra *Schmidl Ferenc* (1902-1977) városi főmérnök jelentett garanciát. Ő volt az, aki az 1937-ben elfogadott törvény¹ által előírt első városfejlesztési tervet az addigra már kiérlelt várospolitikai elképzelések jegyében 1939-re elkészítette. A város vezetői *Kotsis Iván* műegyetemi tanárban megtalálták azt az építési tervet is, aki ezen terv alapján a városkép alakításának feladatát is – megbízói alaposan átgondolt és kellően kidolgozott víziójába illeszkedve – kitűnő stílusérzékkel és funkcionális szemlélettel máig ható érvénnyel meghatározta.

A várospolitikus, a városi főmérnök és az építész korszakos eredményeket felmutató együttműködésének feltételei ebben az esetben tehát mondhatni hiánytalanul megteremtődtek. Fontos

Székesfehérvár, Belváros légi felvétele D-Ny felől

feltétel volt ehhez a Trianon utáni magyar társadalom és hatalmi berendezkedés belső stabilitása, ami kedvező körülményeket teremtett jól átgondolt hosszú távú célok és szakpolitikák megfogalmazásához és megvalósításához.²

Most tekintsük át vázlatosan azt az utat, amelynek során Székesfehérvár a múlt század fordulóján megtorpant, vidékiességbe süllyedt állapotából az első világháború utáni két évtizedben jelentős regionális szerepkör betöltésére alkalmas, dinamikus és kiegyensúlyozottan fejlődő, korszerű, külső képében is megújult, élénk kulturális élettel rendelkező, népességmegtartó erejű és egyre több új munkaerőt vonzó, magas színvonalú urbanizált központtá változott.

Összefoglalómban két forrásra támaszkodom. Székesfehérvár 2009-ben megjelent műemléki topográfiájára,³ illetve annak a közigazgatási továbbképzési kurzusnak az előadásaira, amelyet 1940-ben éppen Székesfehérváron szervezett, az elmondottak alapján bizonyára nem véletlenül, az akkori Belügyminisztérium.⁴

Székesfehérvár várospolitikai és városfejlesztési törekvéseit *Csitáry G. Emil* (1892-1970) fejtette ki, aki 1915 óta vett részt a városháza munkájában, és ekkor már egy évtizede polgármester volt.⁵ Előadásában abból indult ki, hogy a város fejlődése a 20. század folyamán sokféle okból megtorpant. Közülük hármat emelt ki. Először: Székesfehérvár terjeszkedését és gazdasági lehetőségeit szűk keretek közé szorító kisméretű városi határ ténye; másodsor a főváros, Budapest közelsége, végül a gyáripár hiánya. Az elsőként említett korlátból következik, hogy „a rendelkezésre álló és nem szaporítható földterület az életkörülmények és igények lassú emelkedése mellett nem tudja a növekvő lakosság újabb rétegeit eltartani, és így kénytelenek azok a kereskedelem és ipar keretében elhelyezkedést keresni. Viszont ennek gátat vet a másik ok: Budapest közelsége.”⁶

A nagyváros nyomasztó versenyelőnye a fogyasztási piacon fokozatosan megbénította és messze visszavetette Székesfehérvár gazdasági fejlődését. Nem jöhetett létre a városi élet gerincét alkotó vagyonos kereskedő és iparos polgárság, így az őstermelésből kiszorulók és a gyarapodó lakosság számára nem volt, aki új munkalehetőségeket teremtsen. Itt lehetett volna szerepe a gyáripárnak, ez azonban az egyébként kedvező közlekedési adottságok ellenére sem jött létre, amiért *Csitáry G. Emil* – egyebek mellett – a századforduló elhibázott várospolitikáját teszi felelőssé.

(1) 1937. évi VI. törvénycikk a városrendezésről és az építésügyről.

(2) A klebelsbergi kultúr-, oktatás- és tudománypolitika mellett egyebek közt ilyen volt a hadiipari és iparfejlesztési stratégiát megfogalmazó győri program és így nyílt lehetőség távlatos várospolitikák képviselésére is.

(3) Entz Géza Antal (szerk.): Székesfehérvár. (Magyarország műemlékei). Osiris Kiadó, Budapest 2009. A továbbiakban: Székesfehérvár.

(4) Mártonffy László (szerk.): Városfejlesztés, városrendezés, városépítés. Az V. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. (A korszerű közszolgálat útja. 11.) Budapest, 1940. A továbbiakban: Városfejlesztés, városrendezés, városépítés.

(5) *Csitáry G. Emil*: Székesfehérvár múltja és jelene. Városfejlesztés, városrendezés, városépítés. 150-158.

(6) I. m. 153.

Székesfehérvár, a Villanytelep gépterme. Épület: 1903

A fejlesztések gazdasági feltételeit megteremtő várospolitikai legfontosabb elemeit Schmidl Ferenc előadása alapján mutatom be.⁷

Azt követően, hogy a közüzemeket – összevonva – a továbbiakban részvénytársasági formában működtették, a város 1925-ben, 1926-ban, 1929-ben és 1933-ban hiteket vett föl a városi törzsvagyonra, mint fedezetre terhelve. Ezeket a forrásokat döntően kommunális fejlesztésekre fordították, és ennek eredményeként a szilárd burkolatú utak és járdák a külvárosokba is eljutottak, kiépült a korszerű csapadécsatorna-, szennyvíz- és vízvezeték-hálózat csakúgy, mint a villanyhálózat. Utóbbi 1929-től egy évtized alatt csaknem 85 %-kal bővült.⁸ A közműzem a későbbiekben megteremtette a város egyik fontos, fejlesztésekre használt bevétel forrását.

Ugyancsak 1925-ben kezdték meg a városi villamos-erőmű modernizálását, amely több lépcsőben folytatódott. Ezzel Székesfehérvár jelentős regionális áramszolgáltatási szerepkör betöltésére vált alkalmassá. Másrészt energiaellátási szempontból megteremtődött 1938 után, a győri programmal megindított hadiipari konjunktúra helyi hasznosításának a lehetősége.

Az ennek nyomán 1939 és 1941 között létesült nagyipari beruházások jelentették a népi demokratikus korszak részben ma is működő fejlesztéseinek az alapját is: a Vadásztölténygyár és a mellette kiépített munkásnegyed odavonzotta a Videoton beruházását. Az alumínium-feldolgozó mai utóda az ALCOA könnyűfémű, az Ikarus elődje a repülőgép-javítóüzem volt.

Ezzel a Csitáry-éra, ahogy Székesfehérváron helyi-közzel még ma is nevezik, s harmadik fontos célja, a város fejlődését szilárd alapokra helyező és paradigmaváltáshoz vezető gyáripár kellő léptékben megjelent a városban.⁹

A lépésről lépésre megvalósuló nagyszabású városkoncepcióhoz illeszkedő városrendezés megtervezése és végrehajtásának szakmai felügyelete a már említett Schmidl Ferenc városi mérnökre hárult.

Schmidl a feladatát a három településrész együttműködésén alapuló funkcionális összekapcsolásában fogalmazta meg. A történelmi városközponttól, a Várról, a régi városfalakon túli, a 18. századtól spontán fejlődött külvárosról és az ezen kívül fekvő külterületekről van szó. Az alig két évtized alatt Székesfehérvárt

szerkezetileg és építészeti is korszerű, vonzó várossá fejlesztő munkássága során Schmidlnek a városrendezés szinte minden területén újat kellett alkotnia úgy, hogy az új, harmonikus urbanisztikai egységben jelenhessen meg. Egészében meg kellett újítani a közlekedés rendszerét, az ipart elhelyezni, kiépíteni új szolgáltatásokat, tömeges lakásépítési lehetőséget biztosítani különböző társadalmi csoportoknak és rétegeknek, számos új oktatási, igazgatási intézményt telepíteni, templomokat építeni, nyaralóterületet kialakítani, parkosítani, a szabadidős tevékenységek és a sportolás tereit megteremteni. Mindezt kiegészítette – hangsúlyosan a belvárosban – művészeti közművelődési intézmények létesítése és fejlesztése, a város építészeti arculatának, városképének különösen is gondos alakítása, ideértve a szimbolikus hangsúlyok művészi megoldásait.

Schmidl Ferenc alapelve volt, hogy az építészetben nem a stílus, hanem a minőség az elsődleges. Így a megvalósult nagyszámú alkotás – a barokktól vagy barokkba hajlótól a modern stílus különféle árnyalataiig – a sokféleség gazdagságát nyújtják, miközben funkcionális hitelességük, arányaik, formai megoldásaik kiérleltége és urbanisztikai indokoltságuk miatt harmonikus városi egységet hoznak létre.

Ezekhez a vonzó feladatokhoz a város olyan, a kor élvonalához, de legalább is derékhadához tartozó, nem kis részben helyi építészeket tudott megnyerni, mint Hübner Jenő, Hübner Tibor, Králik László, Rimanóczy Gyula (1903-1958), Molnár Tibor, Thomas Antal (1889-1967), Fábián Gáspár (1885-1953), Csánk Rottmann Elemér (1897-1969), Sándy Gyula (1868-1953) és mások, akiknek alkotásai nagy részben helyi, esetenként műemléki védelmet érdemelnének. A városkép formálásában és az egyedi épületek alkotásában közismerten kiemelkedő szerepet játszott Kotsis Iván műszaki egyetemi tanár, akinek székesfehérvári munkássága részleteiben is feltárandó.¹⁰

Műemléki szempontból a most tárgyalt korszak megoldásai persze kérdéseket is felvethetnek. Például a barokk kor emlékeinek, nagyrészt lakóházaknak a Kotsis Iván által nem egyszer szabadon kezelt átalakításai, amelyek ugyanakkor – ezt mindenki elismeri – jó ízléssel történtek és a nemigen dokumentált városképi esztétikai igényből fakadtak. Vagy éppen a Szent Anna kápolna neogótikus előcsarnokának elbontása. (Ehhez

Székesfehérvár, a Városház tér és környezete. Légi felvétel Ny-ról

(7) Schmidl Ferenc: Székesfehérvár városrendezési kérdései. Városfejlesztés, városrendezés, városépítés. 159-169.

(8) I. m. 156.

(9) Demeter Zsófia: Székesfehérvár fejlődése a két világháború között. In.: Székesfehérvár. 88., 95., 99.

(10) Kotsis Iván: Székesfehérvár városképének rendezése. Városfejlesztés, városrendezés, városépítés. 170-187. Kotsis Iván felfogásának megismerése szempontjából hasznos adalék Kotsis Iván: Esztétikai szempontok a magyar vidéki városok képeinek kialakításánál. u. o. 504-510.

Székesfehérvár, Szent-Anna kápolna, előtte Kálmáncsehi Domokos szobra
(Ohman Béla). Téralakítás: Kotsis Iván

egyébként a város és az egyház ragaszkodott. Möller megtartotta volna.) Ezek azonban alapvetően már egy későbbi kor kérdései. A barokk és a későbbi korok alkotásainak műemléki státusa abban az időben még korántsem volt egyértelmű. Számunkra pedig már a harmincas évek városkép-alakításának eredményei jelentenek önálló és védendő műemléki értéket, a *genius loci* gazdagodását.

A város művészeti szempontú megformálásának *ténylegesen* érvényesített elveiről tartalmas és igen érdekes előadást tartott a már említett továbbképző tanfolyamon Say Géza (1892-1958), egy több generációs székesfehérvári építészcsaládból származó festőművész, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium képzőművészeti osztálytanácsosa. Szóban forgó előadásában¹¹ Say a várost mintegy „Gesamtkunstwerk-ként” értelmezi, művészeti kialakításában ezt tekinti elvi szempontból irányadónak. Hangsúlyozza: „A város művészi kialakításánál elsősorban a helyi adottságokból kell kiindulni. A fekvés, a táj, a történelmi adottságok, a városnak a polgárok foglalkozásából következő jellege adja meg erre nézve az irányítást.”¹²

A fentiekben vázlatosan bemutatott modernizált Székesfehérvár későbbi sorsában jó és rossz egyaránt megtalálható. A hetvenes években jelentős bontásokkal hatalmas házgyári lakótelepeket emeltek a város köré nagymértékben ideológiailag motiváltan. Ezzel sikeresen felszámolták a jellegében barokk és egyházi arculatú, templomtornyok által ritmizált, ily módon a végképp eltörlésre ítélt, „bús ezer évre” emlékeztető várossziluetet, hogy helyébe az ipari üzemekkel övezett, gyárkérményekkel tagolt szocialista munkásváros diadalát a tájban minden irányba hirdető, a természetben is győzedelmeskedő, egységesen tömbszerű, színeiben is uniformizált, piszkosszürke karakterű külső városképet hozzanak létre.

A kör tehát bezárult, de az élet azért nem állt meg.

A döntően az Ingatlankezelő Vállalat fennhatósága alá került városi épületek felújítására indított kampányokban általában csak a homlokzatokon érvényesültek műemlékvédelmi szempontok. A belvárosban nagy számban megőrzött középkori maradványok is az újjító szellem áldozatává váltak csakúgy, mint a későbbi korok értékes szerkezetei. Az ellenerők is működtek azonban már a kezdeteknél is. 1951-ben a legkorszerűbb szempontrendszerrel, nemzetközileg is úttörő jelentőségű or-

szágos program részeként elkészült Székesfehérvár városképi és műemléki vizsgálata, amely a teljes épületállomány műemléki értékeinek első átfogó felmérése pótolhatatlan fénykép-dokumentációval. Igen fontos eredmény, hogy 1966-ban Székesfehérvár belvárosát – északon a Zichy ligettel, délen a Vörösmarty térral kiegészítve – műemléki jelentőségű területtel (MJT) nyilvánították.

A sors iróniája, hogy a házgyári építkezések éppen ebben az időszakban váltak meghatározóvá, lehetővé téve a már említett lakótelepi gyűrű felépítését. A VÁTI 1977-ben készített rendezési terve már komolyan figyelembe vette a műemléki szempontokat, ezek érvényesítése azonban hosszú időt és természetesen kemény küzdelmeket igényelt.

Korszakos jelentőségű viszont az a kutatás, amely a fehérvári műemléki jelentőségű terület átfogó vizsgálatát nyújtja minden épületre kiterjedően – a teljes hozzáférhető levéltári, helytörténeti és szakirodalmi anyag és dokumentáció műemléki szempontú feldolgozásával. Ennek során a korábban Sopronban, Pécsen, Pápán és Győrben folytatott szisztematikus műemléki kutatások tapasztalatait hasznosították.

És itt a történetünk végére is értünk. Befejezésül és összefoglalóan még a következőkre szeretnék utalni. Az elmúlt két évtizedet az építészeti értékek fennmaradása és kreatív, de értékelvű hasznosítása szempontjából összességében kedvezőtlen folyamatok jellemzik. Az önkormányzatok helyzetének nem megfelelő rendezésétől a társasházak rosszul megoldott szabályozásáig sok mindenről beszélhetnénk. A magyar kultúrtájra és benne a településekre, városokra, az épített környezet egészére javarészt továbbra is a posztszocialista gazdáltság nyomja rá a bélyegét. Üdítő kivételek persze akadnak.

Előadásomat tehát abban a reményben zárom, hogy a következő húsz év további elkerülhetetlenül súlyos veszteségekkel bár, de újból megteremtí azokat a polgári viszonyokat, amelyekben az értékelvű politikák és a minőségi munka a közösségi ügyekben is méltó helyre kerül.

A felvételeket Entz Géza készítette.

Dr. Entz Géza
művészettörténész

Székesfehérvár, Városháza Kotsis Iván által épített hátsó homlokzata
a lebontott Bierbauer-ház zárt erkélyével.

(11) Say Géza: Műemlékvédelem és kulturális vonatkozások a városrendezésben. Városfejlesztés, városrendezés, városépítés. 546-553.

(12) Városfejlesztés, városrendezés, városépítés. 550.